

Сударушић Радославка*
Годић Јустин**

Рукописна и штампана ћириличка баштина у радовима архимандритâ Леонтија Нинковића и Христифора Михајловића, Вукових сљедбеника из Херцеговине

Резиме. У раду ће бити ријечи о научној и културолошкој дјелатности архимандритâ Христифора Михајловића и Леонтија Нинковића, Вукових сљедбеника из Херцеговине, који су се у науци афирмисали као истраживачи српске културне баштине за вријеме аустругарске владавине (1878-1918). Посебан допринос дали су истраживању ћириличке рукописне и штампане грађе. Из аспекта науке о књизи, у овом раду се говори о библиографском и књижевноисторијском значају њихових дјела. Из лингвистичке перспективе дјелимично су нотиране основне ортографске и фонетске карактеристике записа на србуљама библиотека Добрићево и Завала.

Кључне ријечи: србуље, манастирске библиотеке, библиографија, Вук Караџић, Христифор Михајловић, Леонтије Нинковић, српски културни споменици Херцеговине, српски језик, ортографија, историја, књижевност.

Уводне напомене

Истраживања ћириличке рукописне и штампане баштине од стране домаћих аутора започета су крајем 18. и почетком 19. вијека. Први проучаваоци ћириличке писмености били су Захарије Орфелин, Доситеј Обрадовић, Лукијан Мушицки и Вук Стефановић Караџић. Пошто су њихови примарни истраживачки напори засновани на библиографском попису старих ћириличких штампаних и рукописних књига, они су, уједно, и зачетници историје библиографије код Срба.

Уважавајући непроцјењив научни допринос и прве тројице поменутих српских писаца, ипак, заслуге за темељнија и систематичнија истраживања ове области припадају Вуку Караџићу.

Упоредо са прикупљањем народних умотворина и неуморним радом на реформи српског књижевног језика и ћирилице, Вук Караџић је обилазио српске манастире, биљежећи библиографске податке о ћириличким штампаним књигама и рукописима. Са тих путовања није се враћао празних руку. Књиге је добијао на поклон или их је откупљивао, о чему свједочи његова богата преписка.

* Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Пале; raddica@yahoo.com

** Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву, Пале; godicjustin@gmail.com

На лингво-културолошком плану, манастири су имали незамењиву улогу – примарно, у очувању духовности, секундарно, у његовању националног етоса, са свим његовим културолошким чиниоцима.

Чињеница је да писменост код хришћана од најстаријих времена стоји у нераскидивој вези са оснивањем и радом манастира. Они су били центри и колијевке писане и штампане ријечи код нас и у свијету. Током вишевијековног ропства српског народа под турском влашћу, манастири су били једини носиоци духовности и чувари српске књиге. У њима је усавршавано писмо, настајале су прве књиге и библиотеке. При манастирима су отворени први скрипторијуми и прве штампарије.

С тим у вези, изучавање историје манастира и њиховог доприноса очувању српске ћириличке традиције представљало је велики изазов за смјелог Вука. Истовремено, он је осјећао и моралну обавезу према сопственој нацији да истражи и научно вреднује огроман ћирилички корпус.

Објављивањем резултата истраживања, Караџић је успио да пробуди интересовање европске научне јавности за српску културну баштину, нарочито за старе ћириличке штампане књиге и рукописе, које је називао „српским старинама“.

У ширем смислу, он је под „српским старинама“ подразумијевао цркве и манастире, али и све предмете који су се налазили у њима – намјештај, посуђе, иконе, печати, књиге и др. Ћирилички натписи на црквеним предметима служили су за датирање настанка одређеног манастира или цркве. Осим тога, ти натписи су били и остали значајан извор за истраживање историје језика и писма. Ништа мање значајне биле су и црквене ћириличке књиге, које су отвориле врата лингвистичким, библиографским и археографским истраживањима код нас.

Према савременим прописима о заштити културне баштине, ћириличке књиге настале до краја 1867. године, имају статус старе књиге. Из овога видимо да је архаични назив „српске старине“ дјелимично еволуирао до данашњих дана, донекле донијевши нове семантичке нијансе, иако, генерално говорећи, и онда и сада, ради се о једном те истом значењском слоју.

Од Вуковог времена до данас, ћирилички рукописи и штампане књиге, српскословенске језичке редакције, познати су и под карактеристичним називом „србуље“.

Прва искуства стечена истраживањем српске културне баштине Вук Караџић је саопштио у раду под насловом *Почейѿак ойисанија срѿски намасѿиѿра (Даница 1826)*. У овом раду се говори о манастирима, као културним споменицима од изузетног значаја и истиче се важност њихових проучавања. „Паметноме и управо ученом човеку не треба доказивати, како би таково описаније ови драгоцене остатака наше старине и једини чувара и стубова нашега закона и досадашњега књижевства било важно и полезно не само за Србље, него и за остале све народе Славенске. Енглези, и Французи, и Нијемци, и сами Руси, и данашњи дан иду по Грчкој и по Талијанској, и троше небројено благо тражећи овакве остатке стари Грка и Латина, а ми још не знамо, ни у својој кући шта имамо!“ (Караџић 1826, 1).

Истовремено, истраживање и описивање библиотечке грађе, за Вука Караџића је било једнако важно као и сам историјат и географски положај манастира.

У раду *Почейѿак ойисанија срѿски намастѿира* постављен је научни образац, кога се треба придржавати при опису српских манастира. Вук је тај образац засновао на три истраживачке фазе: „Ја сам“, пише Вук, „одавно зажелио да се сви наши намастири опишу тројако: 1) ђе је, и на како мјесту; 2) ко га је зидао, и шта се о њему зна, или приповиједа; 3) шта има у њему од стари књига, или други како натписа и потписа, који би макар најмање могли засвијетлити у тамом покривеној историји народа нашега“ (Караѿић 1826, 1).

Захваљујући филолошком, књижевноисторијском и библиографском раду, Вук Караѿић је био један од главних промотера српског језика, књиге и културе у 19. вијеку.

Методолошки поступак установљен Вуком Караѿићем ревностно је примјењиван у дјелима његових сљедбеника на ширем српском духовном и језичком простору. У почетку, тиме су се најчешће бавили српски свештеници и монаси, јер је природа њиховог посла захтијевала континуирано коришћење књигом. У складу са сопственим индивидуалним и образовним могућностима, они су током 19. и почетком 20. вијека објавили запажен број радова о српској ћириличној баштини. Захваљујући њиховим личним истраживачким напорима сачувани су драгоцени подаци из црквене и културне историје Срба те епохе.

У овом раду биће ријечи о научној и културолошкој дјелатности архимандрита Христифора Михајловића и Леонтија Нинковића, Вукових сљедбеника из Херцеговине, који су се у науци афирмисали као истраживачи српске културне баштине за вријеме аустроугарске владавине (1878-1918).

У њиховим радовима, са културноисторијског и библиографског аспекта, описани су херцеговачки манастири Завала, Добрићево и Косијерево. Михајловићев и Нинковићев поступак у описивању поменутих црквених јединица, као и неких других важних предмета у њима, као што су књиге, није се, у суштини, много разликовао од начина који је примијенио Вук Караѿић у раду *Почейѿак ойисанија срѿски намастѿира*.

Прије свега, ваља напоменути да је, према Вуковом примјеру, истраживање српских културних споменика из Херцеговине започето неколико деценија раније. Први предани сљедбеник Вука Караѿића из Херцеговине био је Серафим Шолаја, монах манастира Дужи. Он је у *Срѿско-далмајинском маѿазину* објавио 1846. године рад под насловом *Манастѿир Жийѿомислиће у Херцеѿовини, или Задужбина Милорадовића* (Задар, 1846, 134–145). Неколико година касније, на подстицај руског конзула Александра Гиљфердинга, архимандрит Нићифор Дучић је написао *Моноѿрафију Тврдоша (Требиње) и Дужи*. Рад је штампан у Гиљфердинговом *Зборнику за 1858. ѿодину* (Петроград, 1859). Дучић је 1861. године у *Срѿско-далмајинском маѿазину* објавио нови и потпунији опис житомишлићког манастира. У исто време, истраживањем историјске и културне баштине у Босни бавио се митрополит Сава Косановић. Описивао је старе ћириличке књиге и рукописе, које је налазио у нашим црквама и манастирима.¹

¹ О научном раду Саве Косановића детаљније види у књизи Војислава Максимовића, *Митроѿолиј Сава Косановић 1839 – 1903* (Добрун-Сарајево, 2003).

Поменути аутори су живјели и стварали у веома сложеним историјским и политичким приликама, које ни по чему нису ишле у прилог српском народу. У вишевијековном ропству, прво под турском, а потом и аустроугарском влашћу, српски писци и културни радници из Херцеговине (и Босне) чинили су разне напоре да очувају српски језик и српску ћирилицу. Међу њима значајно мјесто припада Христифору Михајловићу и Леонтију Нинковићу.

Архимандрит Христифор Михајловић

Христифор Михајловић бавио се пручавањем материјалних и духовних културних добара из Херцеговине. Предмет његових вишегодишњих истраживања била је родна Завала и њена културна баштина.

Христифор Михајловић рођен је 1854. године у Завали, која се налази у Поповом пољу, код Требиња. Основно образовање стицао је у манастиру Завала. Ту се замонашио 1. новембра 1873. године. Концем исте године рукоположен је у ђакона а потом и у презвитера. Јуна 1880. године Христифор Михајловић је постављен за старјешину манастира Завала. Служио је у Завали до 1891. године, када је прешао у Мостар. Одатле се поново вратио у Завалу (1896), гдје је остао све до 1901. године. Од те године па до смрти, Христифор Михајловић је боравио у манастиру Житомислићу. У мају 1906. године постао је архимандрит.

Током Првог свјетског рата архимандрит Христифор је ухапшен и са још 36 Срба из околине Житомислића одведен у мостарски затвор, под сумњом да је убио једног римокатоличког шуцкора. Истрагом је установљено да убиство нису починили Срби, па су сви оптуженици олобођени. Архимандрит Михајловић је заточен у манастир Житомислић (1914-1916), након чега је био под сталном војничком присмотром. Преминуо је 1920. године у Житомислићу (*Срби зајадно од Дунава и Дрине* 2009, 945-946).

Истраживање културне прошлости свог родног краја Христифор Михајловић је започео крајем осамдесетих година 19. вијека, још док се налазио на положају старјешине манастира Завала. У књижевном листу *Босанска вила* објавио је рад под насловом *Манастир Завала у Херцеговини и његове стварине* (1888, бр. 17, стр. 263-264; бр. 18, стр. 279-280; бр. 21, стр. 282-330; бр. 22, стр. 344-348; бр. 23-24, стр. 361-365). Ово је први књижевни и научни рад о овом древном српском манастиру.² Имајући то у виду, Михајловић се истински постарао да напише исцрпан чланак са намјером да читаоце *Босанске виле* подрбно информише о историјату манастира и о његовом географском положају. Посебну пажњу посветио је библиографском попису и опису рукописних и штампаних србуља.

Као игуман завалског манастира Михајловић је био у обавези да води евиденцију манастирских предмета и да се стара о библиотеци. Према писањима

² Нема поузданих података о времену постанка манастира Завала. Први писани траг датира из 1514. године. Христифор Михајловић пише да је манастир знатно старији, те као доказ томе наводи црквени печат, који је настао 1271. године (Михајловић 1888, 264).

Христифора Михајловића, манастирска библиотека посједовала је 42 србуље, као и значајан број „тврђа“,³ које потичу из 16, 17, и 18. вијека.

Библиографски попис који је сачинио Христифор Михајловић садржи 35 рукописних и 7 штампаних србуља. Ради боље прегледности, аутор је прво пописао штампане а потом рукописне књиге. Посебан додатак овом попису су предговори и поговори, које Христифор Михајловић доноси у цјелини. Ту су и записи и разне биљешке, сачуване на маргинама. Уз одређене библиографске јединице, аутор је биљежио податке до којих је сам долазио. Анотације Христифора Михајловића акцентују информативну вриједност библиографског пописа и дају његовим истраживањима несумњив културноисторијски значај.

Захваљујући управо тим посебним књижевним додацима, реконструисани су основни библиографски подаци о већини штампаних србуља из корпуса манастирске библиотеке, а то су *Јеванђеље* (Мркшина црква, 1562), *Окѣоих с ѿеѣої ѿласа* (Венеција, 1537), *Служабник* (Венеција, 1554) и *Пенѣикосѣар* (Трговиште, 1648). Изузетак је *Псалѣир с ѿследовањем*, коме Христифор Михајловић није установио годину штампања. На основу препознавања грба Ђурђа Црнојевића, дошао је до сазнања да је књига штампана „на Ободу“, у првој српској штампарији. Међутим, оно што није знао, јесте чињеница да је *Псалѣир с ѿследовањем* прва књига коју су црногорски штампари одмах у почетку свог рада (1493) припремали за штампу. Рад на овој књизи привремено је прекинут. Најприје је одштампан први, а потом и други том *Окѣоиха*. Тако је *Псалѣир* Црнојевићке штампарије довршен тек 22. септембра 1495. године, дакле само годину дана прије престанка рада ове штампарије (*Пећ векова српскої шѣамѣарсѣива* 1994, 207-208).

Пошто су неки листови *Псалѣира* били исписани арапским цифрама, Христифор Михајловић вјерује да је књига била у турским рукама, одакле је касније откупљена. За вријеме турске владавине откуп „књиге у ропству“ био је један од честих начина трговине књигом. Крадљивци су држали књиге код себе све док не би добили макар и приближно ону цијену коју су сами одредили. Злоупотреба књига на овакав начин задржала се чак до почетка 19. вијека.

Нажалост, нису сачувани подаци о добротвору-књигољупцу који је од Турака откупио књигу, као ни податак када се то десило.

Христифор Михајловић није успио да сазна ништа о поријеклу *Окѣоиха с ѿеѣої ѿласа* због тога што је манастирски примјерак ове књиге био веома оштећен.

Слична судбина задесила је и примјерак штампаног *Триода*, коме су недостајали посљедњи листови. О овој књизи Христифор Михајловић записао је следеће: „Слова су доста проста и нечитка, те се види да је из које од најпрвијех нашијех штампарија, а од прилике из најпрве т. ј. из Мљетачке“ (Михајловић 1888, 346).

Рукописну библиотечку грађу Христифор Михајловић класификовао је према сопственом систему – најприје је пописао 14 минеја, а потом је пописао и остале књиге. Поред мноштва богослужбених књига, примјетна је и литература из црквене историје, права и књижевности. Ту је пописана 21 рукописна књига.

³ Појмом „тврђе“ Михајловић означава административно-правне списе, као што су: фермани, бурунтије, фетме, тапије итд. (Михајловић 1888, 264).

Према подацима које износи аутор овог пописа, минеји су писани по разним манастирима. У манастиру Завала чувани су примјерци рукописних минеја за сваки мјесец, осим за април, с тим што су постојала по два примјерка минеја за јануар и фебруар. Нису сви примјерци једнако очувани. Осим тога, било је и изузетних примјера да су књиге у потпуности очуване али на њима није било никаквих назнака о постанку.

Према ријетким сачуваним подацима, минеји су писани у манастиру Тврдошу (за јануар 1611), Завали (за март 1602; за мај 1730) и Косијереву (за мај 1606). Записи на овим књигама говоре о ктиторима и приложницима. На основу једног записа, који је забиљежен на маргинама *Минеја за јул*, сазнајемо да је књига превезана 1613. године. То значи да су манастири у прошлости водили посебну бригу о заштити библиотечке грађе.

Поред основних богослужбених књига, библиотека манастира Завала имала је и примјерак популарног житија Светог Саве. Ова књига садржала је Теодосијево похвално слово Светом Симеону и Светом Сави, као и *Хиландарски ѿишик*. Дакле, овдје је неколико различитих наслова, од разних аутора, повезано у једну књигу, премда се не зна кад. Због тога Христифор Михајловић ова дјела третира као једну библиографску јединицу, али када говори о коначном збиру рукописних књига, има на уму то да су два наслова укоричена заједно.

Куриозитет манастира Завала била је књига *Тумачење Јеванђеља*, која је према Михајловићевом опису била великог формата, чиме је знатно одударала од осталих књига. Не наводе се димензије књиге, али аутор каже да је била „по величини највиша у манастиру Завали“ (Михајловић 1888, 362). У том манастиру је и писана 1610. године.

С друге стране, у датиране књиге спадају: *Тийик* (Атонска гора, 1622), *Пролої за сейштембар, окшобар, новембар, децембар, јануар и фебруар* (Хиландар, 1627), *Пролої за марш, айрил, мај, јуни, јули и август* (Хиландар, 1628) и *Боџородичин каноник* (Завала, 1566).

Манастир Завала посједовао је и *Ойшии лисш*, тј. књигу у коју су се уписивали приложници. Није се прецизно могла утврдити старост те књиге, али судећи према подужој листи приложника из Далмације, Хрватске, Босне, Бачке и др., аутор сматра да је настала давно (Михајловић 1888, 365).

Без обзира на немогућност да се установе подаци о настанку и поријеклу појединих рукописних и штампаних књига, овај библиографски попис Христифора Михајловића представља значајан допринос српској култури и науци. Ово је први и једини библиографски попис ћириличких књига манастира Завала и од непроцјењиве је важности за историју српске књиге и библиотека.

Осим овог чланка објављеног у *Босанској вили* (1888), Христифор Михајловић је сродне радове публиковао и у *Гласнику Земаљској музеја (Вјејреница – ѿећина у Завали*, 1889, стр. 18-21; *Манаштир Завала и Вјејреница ѿећина*, 1890, стр. 130-143; *Црква Св. Пејра у Завали*, 1890, стр. 271-273).

Упркос сталним пријетњама које су упућивале аустроугарске власти, овај херцеговачки монах је неуморно радио на очувању српске ћириличке баштине.

Иако то није предмет овог рада, поменућемо и један чланак Христифора Михајловића, који је објављен у *Босанској вили* под насловом *Сѿаринске гробнице* (1891, бр. 11, стр. 167–168; бр. 12, стр. 185–186). Ово чинимо из настојања да се потпуније расвијетли личност једног у науци готово заборављеног српског писца, националног радника и преданог истраживача историје српске књиге. У поменутом чланку, Христифор Михајловић је писао о стећцима, које он назива „старинским гробницама“. Стећци су, према његовом мишљењу, православни ћирилички споменици, иако су, у то вријеме, аустроугарски и хрватски научници одрицали њихово православно поријекло. Рад је, на неки начин, одговор на неистине које су систематски развијане под окриљем владавине министра Бењамина Калаја.

Стварањем тзв. босанског језика и тзв. босанчице радило се на континуираном потирању православног српског језичког и културног поријекла већинског становништва Босне и Херцеговине. Стога овај рад Христифора Михајловића представља значајан допринос освјетљавању овог, увијек актуелног, проблема.

Архимандрит Леонтије Нинковић

Леонтије Нинковић настављач је традиције херцеговачких писаца монаха, који су у својим радовима дали значајан допринос описивању споменика културе. Неколико скромних биографских података о себи Леонтије Нинковић је забиљежио у књигама *Монографија манастира Добрићево са ѿдгучним црквама* (Мостар, 1908) и *Сјећање у ѿуђини* (Женева, 1918). Рођен је 25. марта 1873. године у Доњем Врбњу (у Херцеговини), од оца Ђокана Нинковића и мајке Стоје Реповић. Са породицом је неко вријеме живио у Бањанима. Отац му је умро 1876. године, за вријеме турско-црногорског рата, а сахрањен је код Цркве Светога Јована на Петровићима. Након очеве погибје, мајка Леонтија Нинковића остала је „у туђини“, сама са петоро дјеце. Монашки чин Леонтије Нинковић примио је 6. септембра 1896. године у манастиру Добрићево, код Билеће (Нинковић 1908, 64 и Нинковић 1918, 39). Према подацима из *Лексикона ѿисаца Јуѿославије* (Нови Сад, 1997, стр. 728) сазнајемо да је Нинковић у септембру 1908. године из манастира Добрићево пребјегао у Црну Гору. У периоду од 1910. до 1914. године био је старјешина манастира Острог. Током Првог свјетског рата Леонтије Нинковић био је вјерски референт у штабу Херцеговачког одреда црногорске војске. Године 1916. отишао је на Крф, а потом у Француску. Леонтије Нинковић био је и свештеник на црногорском двору од 1916. до 1918. године. По завршетку рата боравио је у манастиру Дечани. Након пензионисања вратио се у родно Требиње, гдје је остао до смрти (1946).

Описивањем и објављивањем књига српске културне баштине Нинковић се бавио од 1899. године када се у *Дабро-босанском исѿочнику* јавио са три прилога из те области: *Цркве са сѿаринама у Мирушама* (1899, бр. 20, стр. 309–310), *Срѿске сѿарине у Корјенићима (у Херцеѿовини)* (1899, бр. 23, стр. 376–380) и *Неколико сѿарих најѿиса* (1901, бр. 15, стр. 348–351). Неколико година касније, а прије објављивања монографија о херцеговачким манастирима Добрићево и

Косијерево, архимандрит Леонтије је 30. новембра 1906. године поднио молбу⁴ Црквеном суду у Мостару са захтјевом да се све свештенство Херцеговачко-захумске митрополије званично позове и упути да сваки свештеник у својој парохији вјерно опише цркве и гробља, која су према познатим писаним изворима и народном предању српска. Он у овој молби предлаже да се сакупљена грађа пошаље епархијском суду, а потом неком вјештом књижевнику који би уз пристојан хонорар те описе стилски догјерао и приредио за штампу у виду једне или двије књиге под насловом *Монографија српских свейиња Херцеговачко-захумске митрополије* (Нинковић 1910, 3-4).

У овој молби Нинковић је предложио и начин финансирања поменуте едиције. Предлагао је да се сакупи претплата „од свијех црквенијех одбора и парохијских звања, а недостатак да подмире подједнако све цркве у епархији или да сваки свештеник у својој парохији почне сакупљати прилоге у ту сврху” (Нинковић 1910, 4). Одговор црквених власти на молбу Леонтија Нинковића није био повољан. Наиме, Црквени суд у Мостару срдечно је подржао његове приједлоге о издавању грађе о црквама и гробљима у Херцеговачкој епархији, али „на претплату црквених одбора, парохијских звања и приватних лица не може се готово никако рачунати због сиромаштва општина, свештенства и народа у овој епархији” (Нинковић 1910, 5). Након оваквог одговора Леонтије Нинковић ријешао је да сам сакупи и о сопственом трошку публикује грађу о српским културним споменицима у Херцеговини.

Великим трудом и залагањем, објављена је 1908. године у Мостару његова прва књига, под насловом *Монографија манастира Добрићево са њодручним црквама*. Књига је посвећена Јевстатију Гаџиновићу,⁵ архимандриту манастира Добрићево. Из предговора аутора сазнајемо појединости о настанку поменуте књиге. На самом почетку свог монашког живота, Нинковић је почео да сакупља грађу о добрићевском манастиру. Пошто није било поузданих историјских докумената о оснивању манастира, аутор се ослањао на оновремену периодику, читајући упоредо и постојећу литературу о историји Српске Православне Цркве. Међутим, у тим изворима није успио да пронађе много података, па се за помоћ обратио историчарима Димитрију Руварцу и Нићифору Дучићу, који су имали знатног искуства у проучавању црквене историје и ћириличке рукописне и штампане грађе.

Упркос свим тим напорима, Леонтије Нинковић, у уводу своје књиге, каже да му је, ипак, од највеће користи био текст архимандрита Јевстатија Гаџиновића (*Дабро-босански истичник*, 1889, бр. 13 и бр. 14), као и *Шемањизам Херцеговачке митрополије за 1889. годину*. Поред овога, он је пронашао драгоцјене изворе и у самом манастиру Добрићево. Два манастирска печата са натписима из 13. вије-

⁴ Молба је објављена у његовој књизи *Српски споменици из Травунске околине* (1910, 3-5).

⁵ Јевстатије Гаџиновић рођен је 5. октобра 1844. године у Качњу код Билеће. Образовао се у херцеговачком манастиру Дужи гдје се замонашио 1866. године. Премјештен је 1882. године у манастир Добрићево, а 26. августа произведен је за игумана. Крајем септембра 1896. године враћен је у манастир Дужи. У јануару 1898. године постао је архимандрит. Фебруара 1899. године поново је премјештен у манастир Добрићево, гдје је остао до краја живота (Нинковић 1908, 64).

ка представљају најстарије изворе на основу којих је оквирно установио вријеме оснивања манастира. Захваљујући записима на књигама, иконама и другим црквеним предметима који су у то вријеме били у посједу манастира Добрићево, Нинковић је сакупио доста историјских података. Иако је наилазио на потешкоће при изради књиге *Монографија манастира Добрићево са њодручним црквама*, пошло му је за руком да састави кратак историјат манастира и да опише његов географски положај. Према писањима Леонтија Нинковића, манастир Добрићево смјештен је на десној обали ријеке Требишњице. Удаљен је три сата хода од Билеће и Требиња. Манастир је у прошлости био веома богат. Претрпио је многа страдања за вријеме турске и аустроугарске владавине. Рушен је и пустошен у неколико наврата. Натписи на иконама и манастирским предметима говоре да је манастир порушен 1649. године када су Млечани протјерали Турке из Рисна. То потврђује и народно предање, које је забиљежено у књизи *Монографија манастира Добрићево са њодручним црквама*.

Манастир је обновљен у првој половини 18. вијека; из тог периода потичу и сви манастирски предмети. У овој књизи објављен је и инвентарни попис тих предмета (Нинковић 1908, 36).

Године 1902. основана је манастирска библиотека. За вријеме Нинковићевог боравка у добрићевском манастиру, библиотека је бројала 412 књига, од чега је 112 било на „словенском језику“. Овакво опште језичко одређење оставља читаоце Нинковићеве књиге у приличној недоумици. Позивајући се на текст Вука Караџића, који је под насловом *Главне разлике између данашњега Славенскога и Српског језика*, објављен у *Даници* (1826), претпостављамо да је Леонтије Нинковић под словенским, односно славенским књигама (у његовој перцепцији ови појмови су синонимни), подразумевао старе црквене књиге.

Од постојећих књига библиотеке манастира Добрићева сачињена је селективна библиографија, којом су обухваћене само оне словенске књиге које су на себи имале разне записе. Тако библиографски попис Леонтија Нинковића садржи 40 библиографских јединица. Књиге су, највјероватније, пописане оним редом како су аутору долазиле под руку, пошто приликом распореда грађе није поштован ни алфаветски ни хронолошки распоред. Рукописна и штампана грађа пописана је заједно. Нинковићеви претходници и савременици Нићифор Дучић и Христифор Михајловић у својим библиографским пописима манастирских библиотека су, ради боље прегледности, одвајали ову грађу поднасловима. Пошто у Нинковићевом попису преовладавају штампане црквене књиге, може се претпоставити да аутор није нашао за сходно да примјењује било какву класификацију.

Библиографским пописом обухваћена је рукописна књига *Пројовиједи Јована Дамаскина*, коју је манастирском братству поклонио сестрић јеромонаха Захарија Добрићевског. Његово име се нигдје не помиње, као ни датум када се то десило. Познато је само то да је дародавац књиге из Сарајева (Нинковић 1908, 18).

Осим ове књиге, Леонтије Нинковић наводи и један рукописни *Служабник* писан у Фочи (1842). Како сазнајемо из записа, писао га је јереј Георгије Продановић, као дар цркви Ваведена Пресвете Богородице у Добрићеву.

Попут свог земљака Христифора Михајловића, и Леонтије Нинковић сачињавао је библиографске јединице на основу шкртих података сачуваних на књигама. Податке је црпио из записа и разних других биљешки, које су остављали јеромонаси манастира Добрићева, његови ктитори и дародавци књига.

Књиге су најчешће поклањали вјерници из Сарајева, гдје је била велика концентрација српског становништва. У то вријеме књиге су биле веома скупе, а сам процес настанка рукописне књиге био је дуг и мукотрпан. Само имућније српске породице могле су да финансирају израду књиге. Због повољнијег економског положаја, дародавци књиге били су, углавном, трговци и занатлије. Богатије српске породице поклањале су књиге црквама и манастирима помажући њихов опстанак, а, при том, себи обезбјеђујући славу и захвалност црквених великодостојника.

Истовремено, за вријеме турске владавине у Херцеговини (и Босни), руски духовни и књижевни утицај на Србе био је веома снажан. Ослањање на истовјерну Русију огледало се, најприје, у захтјевима српских црквених општина да им се пошаље помоћ у књигама (црквеним и школским).

Српски народ, на челу са црквеним оцима, потребовао је књигу за служење Литургије која је била симбол националног и духовног идентитета који је бледио и гушио се под притиском исламског завојевача.

Библиографски попис књига манастира Добрићево указује на то да су књиге најчешће штампане у Москви (*Проиовиједи Јефрема Сирина*, 1667; *Србљак*, 1765; *Молебно њјеније*, 1741; *Минеј за айрил*, 1741; *Минеј за мај*, 1741; *Минеј за јули*, 1741; *Минеј за авјусиј*, 1744; *Минеј за новембар*, 1741; *Минеј за јануар*, 1741; *Празнични минеј*, 1741; *Пенџикосџар*, 1742; *Триод*, 1742, 1758; *Јеванђеље*, 1759, 1761; *Тумачење Јеванђеља*, 1759; *Окјоих*, 1740; *Тийик*, 1740) и Кијеву (*Мјесецослов*, 1713; *Молићвослов*, 1758). Иако нема прецизне референце о мјесту штампања, из Русије потичу и минеји за децембар и март (1741).

Библиографским пописом обухваћена је и *Ирмолојија*, која је штампана у Бечу (1791). Књига је, према објављеном каталогу српске штампане књиге 18. вијека, изашла у штампарији Јосифа Курцбека (Београд, Нови Сад, 1963). Примјерак који је описао Леонтије Нинковић је друго издање овог бечког штампара.

Свештеници и монаси из Херцеговине истакли су се у прикупљању руских богослужбених књига. Понекад су и сами путовали у Русију, попут херцеговачког свештеника Прокопија Чокорила. За њега је пут у Русију значио не само испуњење животног сна да посјети највећу православну земљу, већ је том приликом успио, уз велика лична одрицања, да прикупи нешто новаца и књига за своју црквену општину. Његовим примјером ишли су многи монаси и свештеници из Херцеговине и Босне.

О путовањима херцеговачког монаштва у Русију сачуван је један запис на примјерку *Театрона* (Троицко-александријски манастир, 1724), који се налазио у манастиру Добрићево. Писац записа је, са великим дивљењем, писао о руским црквама и манастирима износећи неке, рекло би се, и нереалне податке. Примјера ради, он је оставио запис да је у Москви и другим крајевима Русије било преко стотину хиљада цркава и манастира (Нинковић 1908, 19).

Испод овог записа на *Теаџирону* стоји подужа биљешка Леонтија Нинковића, у којој се саопштава да је аутор поменутог записа некадашњи старјешина добрићевског манастира Исаије Вуловић, који је у неколико наврата, према казивању извјесног хаџи Дионисија Балаћа, путовао у Русију ради прикупљања материјалне помоћи за издржавање манастира.

У истој биљешци Леонтије Нинковић описује и један догађај који се одиграо негдје између 1775. и 1780. године, када је манастир посетио требињски бег Тефтедаровић. Наиме, бег је затражио од игумана Вуловића да му помогне у сакупљању новаца за изградњу нових „сараја“ у Требињу. Игуман је тада предложио да се у манастиру Добрићево сачини збор српских кнезова и угледних домаћина из Херцеговине, од којих би се захтијевало да издвоје од 20 до 50 талира за изградњу бегових двораца у Требињу. Према писањима Леонтија Нинковића, у манастиру Добрићево окупило се близу седамдесет угледних Срба, који су, правдајући се сиромаштвом, одбили да дају новац бегу Тефтедаровићу. Међутим, под притиском и батинањем кнеза Јанковића, за примјер осталим Србима, у року од мјесец дана прикупљено је 500 талира. Наводно су тим новцем саграђени бегови дворци у Требињу (Нинковић 1908, 20-21).

На другом запису, такође на *Теаџирону*, помиње се Матеј Павловић Владиславић, као ктитор и приложник. Овај запис подстакао је Леонтија Нинковића да испише неколико цртица из повијести чувене херцеговачке породице Владиславић, која је емигрирала у Русију и одатле неријетко материјално помагала своје земљаке (Нинковић 1908, 24-25).

Читајући биљешке са *Теаџирона* и других манастирских књига уочавамо његову ненаметљиву склоност ка приповиједању. Истина, језик Нинковића знатно је ближи народном него књижевном, али то не умањује књижевноисторијску вриједност његовог дјела. Напротив, тиме се савременом читаоцу вјеродостојно преноси атмосфера народног живота онога времена.

Монографија манастира Добрићево са њогручним црквама има вишеструку научну примјену, јер својом тематиком и предметом истраживања залази и у област црквене и културне историје. Са друге стране, ово дјело Леонтија Нинковића прати судбину књиге и библиотека у раздобљу, дуге и мучне, турске и аустроугарске владавине.

Замисао и тежња оца Леонтија да публикује грађу о српским старинама из Херцеговине, заокружена је изласком књиге *Српски сјоменици из Травунске околине*. Књига је штампана 1910. године у Београду, а посвећена је пишчевим родитељима Ђокану и Стоји. Иако се у овом дјелу не говори о ћириличким књигама, оно је, без сумње, корисно за истраживање културне историје Срба и историје Српске Православне Цркве. У књизи је дат историјски и географски преглед старе херцеговачке жупе Љубомир, те хронологија травунских владара од постанка Травуније до пада под Турке (за вријеме владавине Херцеге Стјепана и његових синова). Дат је и опис манастира Косијерево, са описом још двадесетак подручних цркава.

Подстакнут страхом од рушења и уништења српских манастира и цркава од стране аустроугарског окупатора, Нинковић се постарао да сакупи грађу о два

веома значајна, а до тада неистражена херцеговачка манастира (Добрићево и Косијерево). О томе нам и сам пише у предговору *Српским сѐменицима*: „Ја сам, знајући од колике су важности за српску историју натписи, записи и народно предање, којима се наша магловита прошлост расвјетљује, а видећи да је дванаести час за спасавање српских споменика, ставио себи у задаћу, да по могућности опишем све српске споменике: манастире, цркве и стара гробља у травунској околини” (Нинковић 1910, 2-3).

Уз Нићифора Дучића, Леонтије Нинковић је једини аутор из аустроугарског периода који је своја истраживања о српској културној прошлости штампао у засебним књигама.

Ортографске карактеристике записа на књигама манастира Добрићева и Завале

Пишући овај рад, сусрели смо се са низом препрека у тексту које је требало разријешити. Најприје, ваља нагласити да обрада материјала овакве врсте никако не подразумијева једностраност приступа. Дакле, ради прецизног библиографског сумирања података неопходно је било, првенствено, прочитати и растумачити сам текст записа, односно – лингвистички га локализовати. Будући да се ради о специфичном исјечку историјских прилика у коме су текстови настајали, осјећамо дужност да, макар у најкраћим цртама, кажемо неколико ријечи и о самом језику тога периода.

Било да су штампане, било рукописне, све књиге из корпуса манастирске библиотеке имају заједничку одредницу – србуље, о чему је раније било више ријечи. Уопштено говорећи, што се тиче записа на маргинама књига које су предмет нашег истраживања – које Нинковић доноси у оригиналу, а Михајловић у транскрипцији – писани су једном од редакција старословенског језика, било српском, било руском. Позната је чињеница да је година Велике сеобе Срба 1690. преломна када је у питању положај српског језика и писма. У то вријеме се код Срба потпуно угасила и употреба српске редакције црквенословенског језика, па је обнова српске писмености у 18. вијеку вршена уз помоћ руског и рускословенског језика. Отуда је литургијски језик Српске Православне Цркве све до данас заправо рускословенски, руска редакција црквенословенског језика (Маројевић 2013, 147). Имајући у виду природу текста, тј. подразумијевајући чињеницу да су разни аутори остављали записе, лако се закључује да су они били различитог нивоа образовања, штавише, неки од њих можда нису уопште били школовани, те отуда одсуство елементарних ортографских правила. Такође, лако је уочити и природан уплив народног језика (будући да записи доносе описни податак гдје је књига штампана, од кога је и за колики износ купљена, ко је прилаже манастиру, итд.) у садржину текста. Број пет (исконо **пѣтъ**) у свим текстовима срећемо написано у облику како се и изговарао – нпр. **пѣт** (**гроша**) (Нинковић 1908, 14, 20). У многим примјерима наилазимо на спојено писање приједлога уз именицу (**завѣчній** (14), али и **завѣчний**, **косветой** (17), **идоушеполезнаѧ** (17), **кодѧнава**

(21), **засвое** (14), **валето** (17), **измостара** (19), **ваманастир** (14). Скраћивање ријечи се углавном у записима врши контракцијом - **ерѣмоуѣ** (12), **ерѣмонаѣ** (13), **сѣоваведенскомѣ** (17); изузетак представља само један примјер суспензије у локализму, и то у номинацији Исуса Христа – **Исѣ Христѣ** (25), која је у српски језик ушла под утицајем народа римокатоличке вјероисповести у приморском појасу БиХ. Фреквентна је употреба графеме **ѣ** (**завѣчній** (14), **городѣ** (22), **чшнѣйци** (16), **мѣсец(а)**) али је могуће наићи на њену замјену дифтонгом **је**, на примјер, у именици **мјесец** (14), те графемом **и** што представља примјер икавизације – **циркава** (19). Вокал **ѣ** се чува само у појединим лексемама. Примјера ради, на свим мјестима ријеч **Богородица** (уп. **Богородѣца**), писана је са осмеричним **и**, а не графемом **ѣ**. Овај вокал се чува још у двије лексеме **живѣуѣ** и **мртѣуѣ** (15), иако му у ријечи **живѣуѣ** у првом слогу није мјесто. Ријеч **вѣстѣ** је увијек писана помоћу вокала **јери**. Премда је средњовјековна српска и босанска писменост до краја свога постојања задржала старословенска правила писања полугласника (Самарџић 2015, 124), у записима ове епохе наилазимо на њихово писање једино по традицији, и то не у свим положајима. Писање танкога **јера** унутар морфеме налазимо само у два примјера – **петиѣљебница** (12) и **ерѣмонаѣ** (14), а дебелим једино на крају ријечи – **прологѣ** (15), **добриѣвацѣ** (15), **васковиѣ** (16), **Богѣ** (16), **храмѣ** (17), **онѣ** (23), итд. Танко **јер** на крају ријечи употребљава само гроф Матија Павлов Владиславић у запису на *Театирону* (штампаном у *Троицко-александринском манастиру 1724*): **графѣ** (21), **одѣ** (21), **почѣ** (21), **правѣ** (23), **татарѣ** (22), **генералѣ** (22), итд. Лигатура **ѣи** написана је у свега пет примјера: **ѣо** (19), **ѣѣ** (25), **ѣѣа** (25), **ѣмѣци** (26) и **чшнѣйци** (16). Приједлог **вѣ** се у записима пише тројачко – као **вѣ**, као **ва**, и као **ѣ**. А. Белић сматра да је фонетска промјена **вѣ** у **у**, извршена половином 12. вијека у свим штокавским говорима. Ову промјену није прихватила редакција (Самарџић 2015, 133). Приједлог **ва** исконо се писао **вѣ**, након вокализације гласова непотпуне артикулације, полугласник задњег реда **ѣ** прелази у вокал **о**. Облик **ва**, према нашем мишљењу, представља утицај фонологије руског језика на српски самогласнички систем – будући да је приједлог **вѣ** проклитика, самогласник **о** у предакценатском слогу подлијеже редукцији, што резултира појавом вокала **а**. Такође је интересантна појава двојачког писања именице град, као **град(ѣ)** – (**ѣ** **новом**) **градѣ** (20), и као **город(ѣ)** – **городѣ**, **городѣ** (22), што, такође, представља појаву директног утицаја лексике руског језика. Глас **о** се у словенским азбукама старијег раздобља обележавао с двије графеме, стога и у записима на маргинама књига манастира Добрићева наилазимо на двојаку ортографску досљедност када је у питању овај вокал. На почетку ријечи употребљава се **оѣа**: **оѣѣпи** (18, 14), **ѣѣѣпи** (14), **ѣѣѣѣ** (16), **ѣѣѣѣ** (18), итд., на крају слога и на крају ријечи увијек се употребљава **омикрон**. Специфично је изостајање диграма **оѣ** за обиљежавање вокала задњег реда **у**, у свим позицијама и у свим ријечима користи се једино лигатура **ѣ** – **ѣѣѣѣ** (16), **ѣѣѣѣ** (16), **ѣѣѣѣ** (17), итд. Сви наведени примјери језичких особености узети су из библиографског пописа Леонтија Нинковића, будући да је он у своме раду донио вјеран препис ориги-

налних записа. Језичкој анализи текста треба посветити далеко више пажње, што овдје због економије простора није могуће. Михајловићев рад је такође од непроцјењивог значаја за библиографију, културу и историју српског народа, али због методе транскрипције коју је одабрао приликом рада на текстовима, лингвистичка анализа, готово, није могућа.

* * *

Радовима о херцеговачким манастирима Христифор Михајловић и Леонтије Нинковић дали су несумњив допринос очувању српске културне баштине. Трагом Вука Караџића, вођени личним побудама, посебан допринос дали су истраживању наших старих ћириличких штампаних и рукописних књига. Подаци које изnose у својим дјелима веома су корисни за изучавање историје манастирских библиотека. Резултати њихових истраживања и данас су, као и онда, вишеструко примјењиви у теорији и пракси библиографских и лингвокултуролошких истраживања.

Библиографија

Извори

Караџић, В. (1826). *Почетак описанија српски наместира*. Даница: забавник за годину 1826, стр. 1-40.

Михајловић, Х. (1888). *Манастир Завала у Херцеговини и његове стварине*. Босанска вила, бр. 17. стр. 263–264; бр. 18. стр. 279–280; бр. 21. стр. 282–330; бр. 22. стр. 344–348; бр. 23-24. стр. 361–365.

Нинковић, Л. (1908). *Монографија манастира Добрићево са њодручним црквама*. Мостар: Штампарија „Народ“.

Нинковић, Л. (1910). *Српски сиоменици из Травунске околине*. Београд: Штампа Наумовића и Стефановића.

Литература

Богдановић, Д. (1980). *Историја старе српске књижевности*. Београд: Српска књижевна задруга.

Богичевић, В. (1975). *Писменост у Босни и Херцеговини: од њојаве словенске писмености у 9. вијеку до краја Аустријарске владавине*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Дучић, Н. (1891). *Књижевни радови. књ. 1*. Београд: Штампарија Краљевине Србије.

Караџић 1826: В. Караџић, В. (1826). *Даница: забавник за годину 1826*. Беч: Штампарија Јерменскога манастира.

Leksikon pisaca Jugoslavije: M-NJ. Novi Sad: Matica srpska.

- Летић, Б. (1991). *Српска и хрватска књижевна традиција у њурском периоду*. Сарајево: Институт за књижевност: Свјетлост.
- Летић, Б. (2009). *У оцлегалу духовном: оцлеги из старе српске књижевности*. Пале: СПКД „Просвјета”.
- Максимовић, В. (1997). *Вук и следбеници*. Србиње: Просвјета.
- Максимовић, В. (2003). *Митрополић Сава Косановић 1839–1903*. Српско Сарајево: СПКД „Просвјета”.
- Маројевић, Р. (2013). „Етапе и методи истискивања српске ћирилице“. У књизи: *У одбрану српске ћирилице*. Пале: СПКД „Просвјета“. стр. 146-151.
- Пешикан, М., прир. (1994). *Пет векова српској шtamпаној књижевности*. Београд: Српска академија наука и уметности: Народна библиотека Србије.
- Радојчић, Ј. (2009). *Срби зајадно од Дунава и Дрине: биографије*. И-О. Нови Сад: Прометеј.
- Самарцић, Б. (2015). *Стампа српској рукописној наслеђу Босне и Херцеговине*. Пале: СПКД „Просвјета“.
- Трифунковић, Ђ. (1974). *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*. Београд: „Вук Караџић“.
- Ђурчић, Л., ур. (1963). *Српска шtamпана књижа 18. века: каталог*. Нови Сад: Матица српска, Београд: Народна библиотека Србије.

Written and printed Cyrillic tradition in the works of archimandrites Leontije Ninković and Hristifor Mihajlović, Vuk’s followers from Herzegovina

Summary. In this paper, the authors explore scientific and cultural activities of archimandrites Hristifor Mihajlović and Leontije Ninković, the followers of Vuk Karadžić from Herzegovina, who were acknowledged researchers of Serbian cultural tradition during Austro-Hungarian rule (1878-1918). They have especially contributed to the study of written and printed Cyrillic materials. From the aspect of literary science, this paper explores both bibliographical and literary-historical significance of their works. From the linguistic perspective, the authors have partially noted some basic orthographic and phonetic characteristics of the inscriptions on Srbulje from the libraries of Dobricevo and Zavala.

Keywords: srbulje, monastery libraries, bibliography, Vuk Karadžić, Hristifor Mihajlović, Leontije Ninković, monuments of Serbian culture from Herzegovina, Serbian language, orthography, history, literature.